

A DEBRECENI ÉS SZEGEDI NÉPESEDÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK MÓDSZERTANI TAPASZTALATAI

KOVÁTS ZOLTÁN

A történelmi materializmus elveit alapul vevő történetkutatásunk fő figyelme a gazdasági és társadalmi viszonyokban végbemenő változások vizsgálatára irányul. E jelenségek tanulmányozása a múltból fennmaradt adatok tömegének a feltárását igényli. A népesedési folyamatoknak, mint alaptényezőknél a vizsgálata a rendszeres népszámlálások előtti időszakban az országos és megyei összeírások, a conscriptio animarumok, a dézsmajegyzékek, az adólajstromok számszerű adataira épült. Az újabb vizsgálatok a névanyag szintjéig lebontott elemzést iktatták programjukba, és ez nagyban megnövelte a kutatások munkaigényességét.¹ Az elmúlt két évtizedben a történelmi demográfiai kérdésekkel foglalkozók figyelme ugyanakkor egy eddig alig kiaknázott forrás, az egyházi anyakönyv felé fordult. Az anyakönyvi adatoknak nemcsak számszerű, hanem a családok demográfiai helyzetét rekonstruáló feldolgozási módszere minden korábbinál munkaigényesebb. De ez a kutatási módszer a népesedési viszonyokról jóval megbízhatóbb és sok, eddig nem ismert részletre tud választ adni.² Ez utóbbi kutatói módszereket mind a külföldi, mind a hazai feltárásoknál eddig kisebb települések esetében munkálták ki. Különös gondot jelentett az, amikor a magyarországi helytörténeti kutatások eljutottak oda, hogy nagyobb városok népesedési múltját kívánták modern módszerekkel feltárni. A XVIII. század elején még a 4 ezer lakosú Hajdúnánás és a 16 ezer lakosú Szeged vagy a 2 ezer lakosú Csurgó és a 20 ezer lakosú Debrecen esetében nem négyszer, illetve tízszer nagyobb nehézséggel kell megküzdenni, hanem sokkal többel.

Az új, modern szemléletű kutatások aprólékos elemzésekre építenek. Hogyan lehet ezt városok, nagyobb települések esetében megvalósítani? Ilyen irányú tapasztalatokról szól a tanulmány. Mielőtt ezek kifejtésére sor kerülne, szólni kell a kutatás anyagi bázisáról. A történelmi demográfia modern vizsgálati módszerei által igényelt nagy tömegű anyaggyűjtést a kutató egymaga képtelen elvégezni. Munkatársakat kell szerveznie, felkészítenie az adatfeltáró, cédulázó tevékenységhez. A munkálat ellenőrzése, irányítása, a gyűjtött anyag rendszerezése, értékelése is elég munkát ad majd. Az elmúlt években két jelentős városunk, Debrecen és Szeged tanácsa határozta el, hogy megírhatja a város történetét modern, marxista felfogásban 5—5 kötetben. E nagy feltáró munkálathoz a nem kis anyagi áldozatot meghozták ezek a tanácsok.

A történelmi demográfiai kutatások eredményeit Debrecen esetében a RÁNKI GYÖRGY sorozatszerkesztő irányításával készülő II. kötetben (szerk.: RÁCZ ISTVÁN) és III. kötetben (szerk.: OROSZ ISTVÁN) Szeged esetében a KRISTÓ GYULA sorozatszerkesztő irányításával készülő II. kötetben (szerk.: FARKAS JÓZSEF), III. kötetben (szerk.: GAÁL ENDRE) és IV. kötetben (szerk.: SERFŐZŐ LAJOS) olvashatjuk majd.

A Debrecen monográfia II. és III. kötete a város történetét 1693-tól 1920-ig; a Szeged monográfia II. III. és IV. kötete a város történetét 1686-tól 1944-ig fogja át.

A népesedéstörténeti fejezetek kutatási tapasztalatait három fontosabb kérdés köré csoportosítottuk.

1. Az össznépeség

Városaink népességének nagyságáról pontos és megbízható adatokkal csak 1869. december 31-től, a modern statisztikai elvek szerint végrehajtott népszámlálástól rendelkezünk. Korábban elszórtan van néhány támpontunk. Ilyen az 1784/85. évi népösszeírás; elszórtan az egyházmegyék leírásai (schematismusok): LUDOVICUS NAGY (1828) és FÉNYES ELEK (1839) földrajzi-statisztikai munkája,³ de az ezekben közölt össznépeségi adatok éppen városainkra nézve a legkevésbé megbízhatóak. Nagy vonásokban tájékoztatnak bennünket, de településenként változó mértékben — 5—10 százalékkal, sőt egyes esetekben nagyobb — hiánnyal is számolhatunk. Ennél sokkal nehezebb kérdés, ha városaink nagyságát a török hódoltság után; a XVIII. század első felében akarjuk megbecsülni. Nehéz, de az új kutatói módszerek alkalmazásával és újabb források bekapcsolásával nem lehetetlen. E kutatói eredmény azért is értékes, mert ha a XVII. század végére, vagy a XVIII. század elejére vonatkozóan megbízható eredményre jutunk, akkor a korábbi évszázadra vagy évszázadokra is következtethetünk, amikorról e kérdés vizsgálatát segítő forrás alig maradt fenn.

Hogyan lehetett az új feltárásokkal és módszerekkel Debrecen és Szeged városok népességének nagyságát a török hódoltságot követő évtizedekben az eddigieknél pontosabban meghatározni? Eddig általában a kutatók az adóösszeírások számszerű adataira építettek. Debrecen esetében viszonylag sok adóösszeírás maradt fenn a XVII. századból. A három hatalmas érdekszféra (a török, Erdély, a királyi Magyarország) találkozásánál elhelyezkedő városnak viszonylag nagy a belső önállósága. De hiába a sok adóösszeírás, mindig fennáll az a nehezen eldönthető kérdés, hogy egy adózó háztartás mögött átlagosan hány fő népességet lehet feltételezni. Az mindig nagyon bizonytalan, hogy milyen nagy tömeg az, hány háztartás és család az, melyet valamilyen okból, elsősorban szegénysége miatt, nem írtak össze. Úgy látszik a XVII. századi adóösszeírások behatóbb vizsgálatakor, hogy a század során egyre szigorodnak az adózásba való felvétel szempontjai. Pl. 1690-től azért ugrik meg az adózók száma, mert korábban csak a „házzal bírókat” vették számba, ettől az évtől kezdve a „más házában lakó” háztartásfőket is. Ezek közül az összeírások közül „teljességét” tekintve kiemelkedik az 1707. november 17-én a Felsőjárás utcáiról (Csapó, Hatvan, Mester, Péterfia) és az Alsójárás utcáiról (Czegléd, Piac, Várad, Varga) 1708-ban készített „adóvizsgálás”.⁴ Olyan bejegyzéseket találunk az egyes adózók neve mellett, amelyek arra utalnak, hogy a legszegényebbek megadóztatására is rákényszerült a tanács a Rákóczi-szabadságharc körülményei között. Példaként idézzük az 1708. évi adóösszeírásból a „más házában lakó” Szabó családnevű bejegyzéseiket:

Szabó János fiával (74. sz.) Piac u. 4 Ft „hegyközi nyomorult, szemeivel alkalmatlan a fizetésre”

Szabó Mihály (394. sz.) Czegléd u. 1 Ft „medicus”

Szabó Mihály (191. sz.) Varga u. 1 Ft „rab ember”

Szabó Mihály (49. sz.) Várad u. 1 Ft „Tótiné cigány asszony lakója”

Szabó Mihályné (33. sz.) Czeglédi u. 3 Ft „sínlődő”.

Szabó Miklós (515. sz.) Czeglédi u. 2 Ft „3 gyermekkel maradt gyámoltalanul”

Az egész anyagban sok utalást találunk a háztartásfők szegénységére, elesett állapotára. „Miserabilis” a leggyakoribb bejegyzés, de a körülményeket pontosabban is megjelölik. „Sínlődő beteg asszony”, „nyomorult, maga és felesége is kórságos”, „újlaki rab volt”, „igen nyomorult, fagyott ember”, „igen nyomorult, az utcabelieknek furulyáz”. A bejegyzések szerint igen elesettek, mégis az adójukat csak ritkán engedik el: „vak koldus, a bíró úr elengedte”, „erdélyi bujdosó, bíró úr elengedte”, „jó bizonysgot tevén felőle, a N. Tanács elengedte”.

Ilyen összeírás láttán látszólag joggal tételezheti fel a kutató, hogy ebben már „mindenki” benne van, s lehet alkalmazni az „5”-ös szorzószámot (családok átlagos nagysága), s így megkapjuk a város valószínű össznépességét. Még 1975-ben is így dolgozik NAGY LAJOS, Budapest története III. kötetének írója! Nem is csoda, hogy Debrecen és más városok népességét a XVIII. század elején alulbecsüli, Debrecen összlakosságát 1720 táján (!) 7—10 ezerre teszi.⁵ Nála azért téves a számítás, mert egy olyan országos adóösszeírásra (1720) épít, amelynek elkészületekor mind az összeíró nemesi biztosoknak, mind az összeírt falvak, városok jobbágyainak és polgárainak egyaránt érdekük volt, hogy csak a módosabb, adóterheket bíró jobbágyok és polgárok neve kerüljön be a jegyzékbe, mert ez országos adó kivetését, elosztását szolgáló felmérés volt. E forrás mélyreható kritikáját DÁVID ZOLTÁN már 1957-ben elvégezte.⁶ Azóta több elemzés alátámasztotta DÁVID forráskritikai észrevételeit, sőt tovább vitte következtetéseit, sok helytörténeti munka mégsem vesz erről tudomást.

Debrecen kutatásában először is a legtöbb adózó háztartást feltüntető összeírást (1707/8) vettük alapul, majd kigyűjtöttük az adózók neveit a főbb adatokkal együtt. A korábbi kutatói tapasztalat már megmutatta, ha csak az egymás után következő évek adóösszeírásainak névanyagát vetjük is egybe, már akkor is feltárul, hogy az adózásba való felvétel milyen esetleges. Azok mellett, akiket rendszeresen megadóztatnak, tekintélyes azoknak a háztartásfőknek a száma, akik hol szerepelnek, hol nem az adóösszeírásban. Most nem ezt a módszert alkalmaztuk a valóság jobb megközelítése érdekében, mert volt egy más jellegű forrás, az egyházi anyakönyv, amelynek névanyagát egybevehettük az adóösszeírásában felsoroltakéval. Így próbáltuk a népességszámításunk alapját képező adóösszeírásnak a kritikáját adni, hogy majd megfelelő módon használjuk fel.

A legrégebbőről fennmaradt református anyakönyv keresztelési és házasságkötési bejegyzései 1703. január 22-én kezdődnek.⁷ A római katolikus népesség még nem számottevő a városban (1—2%), legrégebb anyakönyvük vezetése 1710-ben kezdődik.⁸ A református anyakönyvből a kereszteltek szüleinek és a házasságra lépőknek a nevét 1708. december 31-ig gyűjtöttük ki, mert 1709-ben és 1710-ben az igen sok áldozatot szedő pestisjárvány idején az anyakönyvet hónapokig nem vezették, s amelyik hónapban találunk is bejegyzéseket, azok is kis számúak a korábbi évekhez képest.

Az adóösszeírások névanyagát egybevetve az anyakönyvek névanyagával megelpeve tapasztaltuk, hogy az adóösszeírásokhoz képest még 1203 család létéről szerzettünk tudomást. Azon nem csodálkoztunk, hogy az anyakönyvhöz képest az adóösszeírásokban még 1861 családról van adatunk, mert az anyakönyvi feldolgozásunk időhatárai meglehetősen szűkek voltak (1703—1708), s lehetett olyan család, amelyikben ebben az időszakban sem keresztelés, sem házasságkötés nem történt, de az is lehet, hogy akkor következett be a családi esemény, amikor a különböző veszedelmek elől megfutottak a városból.

A teljesnek vélt 1707/8. évi adóösszeíráshoz képest, amelyikben a város legszegényebbjait is oly gondosan összeírták, az anyakönyvben talált 1203 család között kevés volt az új családnév. Az adóösszeírásban fel nem vettek zöme az adózó ház-

tartásfővel együtt élő nős vagy férjezett családtag volt, akiről az anyakönyvből szereztünk tudomást, amikor gyermekét keresztelni vitte, vagy házasságra lépett. Tehát, ha az adóösszeírásokat vesszük alapul a települések össznépségének megközelítésénél, nemcsak a szegényebbek, a valamilyen oknál fogva az adózástól mentesülő háztartásfők arányát kell megbecsülni, hanem *számolni kell azzal is, hogy a XVIII. század elején még sok az együtt élő család, a nagycsalád.*

Az 1707/8. évi adóösszeírásban, valamint a református egyházi anyakönyvben (1703—1708) előforduló családnevek egybevetése után megállapítható, hogy Debrecenben a XVIII. század első évtizedében legalább 4400 család élt. Az újabb feltárások szerint e korban a családok átlagos nagysága a 4—5 főt nem lépi túl.⁹ Itt a mai értelemben vett család — szülő gyermekeivel — átlagos nagyságáról van szó. Sok gyermek született ugyan, de nagy volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, kevés gyermek maradt életben. De általában is a rossz halandósági viszonyok miatt sok volt a töredékcsalád, ezért ilyen alacsony a családok átlagos nagysága. 4,5-es átlagos családnagysággal számolva az állapítható meg, hogy *Debrecen népessége a XVIII. század első évtizedében legalább 20 ezer főre tehető.* Azért „legalább”, mert ha az adóösszeírásokhoz képest 37,3%-kal több „új” családot lehetett találni az anyakönyvben, valamint ha az anyakönyvhöz képest 72,9%-kal több a családok száma az adóösszeírásokban, akkor joggal lehet feltételezni, hogy élhettek olyan családok is a városban, amelyek az általunk vizsgált két forrás egyikében sem említődnek.

Szeged népesedéstörténeti kutatásánál is igyekeztünk a névanyag elemzésén nyugvó kutatási módszert alkalmazni. Itt más problémák merültek fel, más módszer kialakítására volt szükség. Az egyik — jelentős — probléma az volt, hogy az 1541-ben török hódoltság alá került Szeged városának a XVII. századból nem maradt fenn háztartásonkénti, név szerinti adóösszeírása. Egy töredékes összeírás maradt csak 1620 tájáról.¹⁰ A XVI. századból ugyanakkor fennmaradt 3 gazdag névanyagot tartalmazó összeírás. 1522-ben a bécsi püspökség részére beszedett egyházi tizedről készült egy igen részletes lajstrom, mely utcánként, házanként tünteti fel az adózók családi és keresztnévét.¹¹ A másik kettő már török adóösszeírás, defter. Az egyiket, az 1548-ra keltezhető nemrégiben adta ki Vass Előd.¹² A másik keltezése pontos, 1578-ból való.¹³ Mindkét török defter adózó háztartásonként veszi számba a népességet, az adózóknál a nős és nőtlen férfiakat is feltünteti. E három összeírás alapot ad a város XVI. századi össznépségének megállapításához, de nincs felhasználható adóösszeírásunk a XVII. századból.

A XVII. századból azonban fennmaradt egy olyan forrás Szegeden, ami a maga nemében egyedülálló: a római katolikusok anyakönyvét az Alsóvároson 1663-tól vezetik. A török hódoltság területéről általában alig maradt fenn anyakönyv, az is református, és inkább az észak-magyarországi részeken. A római katolikus anyakönyv jelentőségére — demográfiai szempontból — Horváth Róbert hívta fel nemrégiben a figyelmet.¹⁴ A Szeged-Alsóvároson vezetett anyakönyv névanyagát feldolgoztuk 1663-tól 1699. december 31-ig.¹⁵ E névanyagot (kereszteltek szülei és a házasságra lépők) egybevetettük az említett XVI. századi forrásokban fellelhető névanyaggal. A családnevek 65—70 százaléka megegyezést mutatott. E módszerrel azt lehetett bizonyítani, hogy a népesség nagyobb tömege — a megpróbáltatások ellenére — folyamatosan lakta a várost. A kereszteltek számából és más összefüggésekből arra lehet következtetni, hogy a XVI. században megállapítható népességhez képest e khász (szultáni) városban még kismérvű gyarapodással is számolhatunk a XVII. században. Az anyag elemzése még folyamatban van, a kutatás mostani szakaszában úgy látszik, hogy *Szeged városának össznépsége a török uralom megszűnte utáni évtizedben és a XVIII. század elején 16 ezer körül volt.*

Különösen Debrecen, de Szeged esetében is a névanyag szintjéig történő adatfeltárással jól lehetett bizonyítani, hogy a török hódoltságot e két városban viszonylag jelentős számú népesség vészelte át. A történetírásunkat mindeddig zavaró két jelentős ellentmondás feloldását segítik ezek az elemzések. Egyik az, hogy történetírásunk igen gondosan kimunkálta a XIX. század óta: milyen mértékben vetette vissza a magyar gazdasági élet fejlődését a török hódoltság, ami igaz is, de ugyanakkor hatalmas népességpusztulásról, elnéptelenedésről írtak a török hódoltság egész területén. Újabban e korszak jeles ismerője, WELLMANN IMRE vette számba, hogy milyen pusztulás érte az országot a „felszabadító háborúk” során és a Rákóczi-szabadságharc idején.¹⁶ Az ellentmondás abban van, hogy ezen a török hódoltsági területen él a mai Magyarország népességének majd háromnegyede, ott van Magyarország, ahol a török hódoltság volt. — A másik ellentmondás, amelyet mind a mai napig nem oldott fel történetírásunk, az az, hogyan is növekedett az elpusztított ország népessége az első népösszeírás idejére, 1784/85-re 8 és fél millióra. DÁVID ZOLTÁN az 1715—20. évi országos összeírás újraértékelésekor az ország népességét az összeírás idején 4 millióra teszi.¹⁷ Azt igen jól megközelíti, hogy a XVIII. század elejétől a beköltözők száma természetes szaporodásukkal együtt 1 millióra tehető az első népösszeírásig. De még mindig rejtélyes, hogy a 4 milliós tömeg hogyan növekedhetett 7 és fél millióra, amikor tudjuk, hogy 1708-tól 1711-ig, majd 1738-tól 1743-ig hatalmas pestisjárvány pusztított. Az utóbbiról már igen pontos adataink vannak. Az ország egyes területein 20—30%-a is elpusztult a népességnek.¹⁸ Az 1739-es pestis Debrecenben is több mint 8 ezer áldozatot szedett. E két nagy járvány miatt a XVIII. század első felében természetes szaporodásból eredő népességnövekedésre nem számíthatunk. A XVIII. század második felében is kismérvű a természetes szaporodás (évi 5—8 ezrelék), mert az állandóan jelen levő fertőző betegségek (himlő, vérhas, torokgyík, tuberkulózis, vörheny) mind a gyermekek, mind a felnőttek körében egyaránt pusztítottak. Ebből fakad az az ellentmondás, hogy ha alacsony a természetes szaporodás mértéke a XVIII. században, akkor hogyan áll elő a XVIII. század elejétől 1784/85-ig a 3 és fél milliós népességtöbblet.

Az ellentmondások feloldása irányába mutat az új kutatási módszerekkel elért eredmény, mely szerint a török hódoltság idején és után a városokban, így Debrecenben és Szegeden, nagyobb tömegű népesség élt, mint ahogy ezt eddig feltételezték.

2. A népességfejlődés folyamata

Az előző fejezetben bemutatott elemzési módszerrel viszonylag biztos támpontot nyertünk népesedéskutatásainkhoz. Ez a módszer igen munkaigényes, nem alkalmazhatjuk évtizedről évtizedre. A népességfejlődés folyamatának bemutatására, megértésére igen jól felhasználhatók — megfelelő forráskritikával — az egyházi anyakönyvekből kigyűjíthető adatok.

A házasságkötések száma évről évre nagy ingadozást mutat. Szűkös, rossz termésű esztendőkből — nem is beszélve: harcok idején — kevesebben lépnek házasságra, ha a termés jobb, többen. Egy-egy járvány után — az özvegyülések nagy száma miatt — sokan kötnek házasságot, majd fokozatosan csökken a számuk. A házasságkötők számának tízéves átlaga évtizedről évtizedre már mond valamit a település népességfejlődéséről, de ennél megbízhatóbb, ha a keresztelések számának növekedését vizsgáljuk. A házasságkötési anyakönyv abban a kérdésben jó forrásunk, hogy nagy pontossággal tájékoztat bennünket arról, mely településekkel tartanak kapcsolatot, a városok vonzásköre meddig terjed, s az milyen intenzitású. E kérdé-

sekre az exogám házasságkötések elemzése alapján lehetett következtetni abból, hogy az idegenből jött menyasszony vagy vőlegény származási helyét rendszereztük.

A *keresztelési anyakönyv* adatai jelentik a legfontosabb bázist a népességfejlődés folyamatának feltárásához. Évről évre itt is tapasztalunk kisebb hullámzást, így ez esetben is jó tízéves átlagokkal számolni.

A legfontosabb kérdés az, hogy a keresztelések száma mennyiben fedi a születések számát. Ebben az időben ugyan az egyházi befolyás nagy, általában a gyermekét keresztelni mindenki elvitte, de nem mindegy, hogy a szülés után mennyi idővel. Itt van az egyik hibalehetőség, hogy a pár órát vagy néhány napot élt csecsemők anyakönyvezése néha elmaradhatott. Debrecen esetében különösen kell ezzel számolnunk, mert az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint hetente csak egy alkalommal, a gyülekezet előtt kereszteltek. Legalábbis az anyakönyvezést vezető lelkipásztor bejegyzései 1766. június 20-ig csak hetente egyszer történtek. Ezután már napról napra következnek az adatok. A következő fejezetben ismertetett családrekonstrukciós módszerrel megállapítottuk, hogy a keresztelési anyakönyvezés hiányosságai 1766-ig az 5%-ot nem lépik túl, 1766-tól pedig a hiányosság 1 százalék körüli. — Természetesen a másik hibalehetőség az, ha valamilyen oknál fogva hosszabb, rövidebb időre megszakad az anyakönyvezés. Egy ilyen időszakra — Debrecen esetében — már utaltunk: ez az 1709-es pestis ideje. — A Szeged-Alsóvároson anyakönyvezettek száma 1703-ban csökken, majd 1704-ben teljesen hiányoznak, s 1705-ben is csak májustól találunk elvétve bejegyzéseket. Ebben az időszakban ostromolja Rákóczi a Habsburgok kezén levő várat. 1709-ben januártól júliusig nincs bejegyzés, azután is csak szórványosan. A pestis népességpusztító hatása még ebben is megmutatkozik. A pestis után találunk valami bizonytalanságot az anyakönyvezésben. Egyre kevesebb kereszteltet jegyeznek be, 1726 októberében befejeződik itt az anyakönyvezés. E bizonytalanságnak a fő magyarázata az, hogy 1713-tól a Belvárosban (Palánk) vezetik az anyakönyvet.

Nemcsak a pestis vagy az anyakönyvezés áthelyeződése okozhat zavarokat. Debrecenben prédikátorváltozással (haláleset) magyarazzuk legtöbb esetben, hogy egy-két hónapig nincs anyakönyvezés. Ezeket a kimaradt hónapokat az évi átlagok kiszámításában feltétlenül figyelembe kell venni. Pl. a debreceni keresztelési anyakönyvben 1703-tól 1709-ig 25 hónap; az 1710-es évtizedben 23 hónap; 1720-tól 29-ig 11 hónap, s az 1730-as évtizedben 1 hónap hiányzott vagy hiányos volt. A továbbiakban az anyakönyv vezetése folyamatosnak tekinthető. — Szegeden 1714 után hónapok kimaradásával nem találkoztunk.

Az egy évre jutó keresztelések száma így alakul a XVIII. században:¹⁹

Évtized	Debrecen	Szeged
1703-1709	724	—
1710—1719	517	412 (1717, 1718)
1720—1729	886	563
1730—1739	961	638
1740—1749	961	719
1750—1759	946	778
1760—1769	1038	881
1770—1779	1222	987
1780—1789	1340	1089
1790—1799	1357	1174

A fennmaradt anyakönyvi adatok azt mutatják, hogy a keresztelesek számának évi átlaga többnyire évtizedről évtizedre lassan emelkedik mind Debrecenben, mind Szegeden. Ez nagyon kifejezően mutatja a városok népességfejlődését. Amíg a születéskorlátozás valamilyen formája el nem kezdődik, addig a keresztelesek száma és a város össznépsége között szoros összefüggés tapasztalható.

(Debrecenben a római katolikus keresztelek számát 1720-tól vettük figyelembe; Szegeden ugyan találunk szórványosan 1727-től görögkeleti (szerb) kereszteleési bejegyzéseket, de ezek utólagos feljegyzéseknek látszanak, az anyakönyv rendszeres vezetése 1742-től kezdődik. Ebben az évtizedben átlagosan évente 52 gyermeket kereszteltek.)

Az igen gondosan kimunkált XVIII. század eleji össznépségszámításokra támaszkodva megállapíthatóvá vált, hogy ebben az időszakban *az ezer lakosra jutó születések felső határa 45, az alsó határa 40 mindkét városban*. Több más tanulmány adatainak elemzése is arra mutat, hogy erre a korszakra ezek az arányok a jellemzőek.²⁰ Természetesen ez régóta lakott településekre vonatkozik, ahol az idősebb generáció is ott él, új településekben lényegesen magasabb lehet a születési arány 40—45-nél.

Várostörténeti kutatásunkkor ugyanígy kigyűjtöttük a *halotti anyakönyv* adatait évtizedről évtizedre. Ezekből is tapasztaltuk, hogy bizonyos — a kereszteleési anyakönyvezésnél is nagyobb — hiányokra kell számítanunk. Erre a következtetésre a következő fejezetben bemutatott ún. családrekonstrukciós módszer segítségével jutottunk.

A halotti anyakönyvezés hiányosságainak figyelembevételével lehetett csak a természetes szaporodás mértékét a valóságnak megfelelően jól megközelíteni. — Mind Debrecen, mind Szeged esetében évtizedről évtizedre haladva követtük nyomon a természetes szaporodásból vagy fogyásból adódó népességváltozást, valamint az elvagy odavándorlás mértékét, s így évtizedről évtizedre megadtuk a városok össznépségének nagyságát. Adatsoraink elemzése mindkét város esetében azt mutatta, hogy az 1784/85. évi első népösszeírás adataihoz képest hozzávetőlegesen 15%-kal nagyobb népességük volt. Az is elgondolkoztató, hogy már a két évvel később végrehajtott népösszeírás *rectificatio* is átlagosan 5 *százalékos* növekedést mutat azon a településeken, ahonnan ezek az adatok fennmaradtak.²¹ Elemzésünkéből kitűnik, hogy a XVIII. század második felében csak 5—8 *ezrelékes* népességnövekedés lehetséges természetes szaporodás útján. Az 1786/87-es pótlás, *rectificatio* sem lehet teljes. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a nagyobb városokban a népességet még katonai segédlettel sem tudták megfelelően számba venni az összeírók. Véleményünk szerint e magasabb hibaszázaléknak az oka városaink esetében az is lehetett, hogy ekkor kezdett megindulni a tanyásodás; ennek első formája, hogy a nagyhatárú városok külső területein a pásztorok foglalnak szállást. E népesség számbavétele bizonyára elmaradhatott. Nemrégiben az 1784/85-ös népösszeírás hiányosságaira más okok felsorakoztatásával (nemesség ellenállása, falvak, települések kimaradása) WELLMANN IMRE hívta fel a figyelmet, ő is említi, hogy a praediumokon, a pusztákon élők számbavétele a leghiányosabb.²² A mi kutatásunk is ezt támasztotta alá.

Az anyakönyvi adatok felhasználásával, a forráskritikai eredmények figyelembevételével megtett kiegészítések után a népességfejlődés folyamatáról kialakul egy kép, amelyből kitűnik a nagy járványok hatása, valamint az, hogy mikor, milyen mértékben vonzza a népességet a város, mikor és milyen mértékben történik a népesség-kirajzása. Az anyakönyvi adatok alapján viszonylag egzaktan, bizonyos határértékek között lehetett a népesedési folyamatot jellemezni.

3. A népességfejlődés belső összefüggései

A demográfiai viszonyok részleteikben való megismerését szolgálja a francia történeti demográfusok által kimunkált ún. *családrekonstrukciós kutatási módszer*. Első ilyen kézikönyvüket 1956-ban jelentették meg, ennek bővített, javított kiadását 1965-ben.²³ A módszernek az a lényege, hogy az anyakönyvekből kigyűjtjük családnevenként a házasságkötési, keresztelési és halálozási adatokat. Ezekből rekonstruáljuk egy—egy család demográfiai helyzetét, így az összesítő ívek alapján igen sokféle elemzés végezhető el. A módszer részletes leírása, valamint első magyarországi alkalmazása már 1962-ben megtörtént.²⁴

A Somogy megyei Csurgó község demográfiai viszonyainak családrekonstrukciós módszerrel végzett elemzése óta csak két ormánsági kisközség (Besence és Vajszló), a Vas megyei Velem, valamint Hajdúnánás mezőváros viszonyairól közöltek olyan tanulmányt, amelyben ezt a módszert alkalmazták. Erre a bevezető részben már utaltunk.

A módszer terjedését, alkalmazását Magyarországon rendkívüli munkaigényessége mellett az nehezíti meg, hogy az *anyakönyvezés csak fokozatosan válik pontossá*. Magyarországon a legrégebb római katolikus anyakönyv Kőszegen található, melyet 1633-tól vezettek. A reformátusoknál néhány évtizeddel később kezdődhetett az anyakönyvezés. Gyöngyösön 1654-től, Sárospatakon 1663-tól, Kisvárdán 1666-tól maradt fenn anyakönyv. Általában gondosak a keresztelési bejegyzések, az elveszületések számát jól tükrözik. A reformátusoknál a hetente egyszeri, a gyülekezet előtti keresztelés szokása miatt már bizonyos kieséssel kell számolni. Mindkét felekezetenél a halottak anyakönyvezésében mutatkozik hiányosság, tapasztalataink szerint a csecsemők, a gyermekek és a szegények elhalalozásáról szóló bejegyzések hiányosak. A családi összesítő ívek értékelését az is nehezíti, hogy az exogám házasságok egy részét más faluban kötötték. Mindezt tetézi, hogy a XVIII. század első felében, de még a második felében is, nagy a népesség mozgása Magyarországon.

Hogyan lehetne a családrekonstrukciós módszert nagyobb városok demográfiai viszonyainak jellemzésére felhasználni? Erre még nemzetközi példa sincs, hiszen a módszert kidolgozó országban, Franciaországban is csak kisebb településekről készültek beható elemzések.²⁵ Városok esetében csak a véletlen reprezentációs módszer, a képviseleti minta alkalmazásának valamelyik formája jöhet számításba. Lényegében már eddig is ezt alkalmazták a magyarországi kutatók falvak esetében. De míg a Csurgón kiválasztott 9 családnév átfogta a település népességének 20—25%-át, addig a véletlen reprezentációval kiválasztott 19 debreceni vagy 13 szegedi családnevet viselőik, illetve e családban élők a város népességének csak 2%-át teszik ki. Debrecenből így is, amikor csak a XVIII. századi viszonyokat vizsgáltuk, több mint ezer családról nyertünk adatokat; Szeged esetében, amikor a XVIII. század utolsó évtizedének és a XIX. század első felének viszonyait vizsgáltuk, az elemzésnél több mint 700 családi összesítő ív állt rendelkezésünkre. A demográfiai kérdések sokféleségét így is minden eddiginél jobban jellemzi még a 2%-os reprezentatív felmérés is.

Az előző fejezetben többször utaltunk rá, hogy a családrekonstrukció módszerének segítségével derült fény a keresztelési és halotti anyakönyvezés hiányaira. E módszer segítségével 60—80 összefüggésben lehet vizsgálni a demográfiai viszonyokat. Sajnos azt tapasztaltuk, hogy a magyarországi anyakönyvezési gyakorlatnak a korábban már ismertetett hiányai miatt igen sok családi összesítő ívünk nem felelt meg annak a kritériumnak, amelynek alapján megbízható következtetéseket lehetne levonni. Az elmúlt években csak néhány fontosabb mutató kimunkálására került sor. A konkrét eredmények, a valószínű hibahatárok ismertetésére most nem nyílik lehe-

tőségünk. Az eddig kimunkált összefüggések a következők: az első, a második és a további házasságkötések aránya (a magas halandóság miatt igen nagy az újránházásodók aránya); családok az élveszületett gyermekek száma szerint figyelemmel a házasságkötésekre; élveszületett gyermekek száma a születési sorrend szerint; élveszületett gyermekek száma családonként, ha az anya a termékenységi időszak egészét házasságban tölti és ha nem; az anyák átlagos életkora az utolsó szüléskor különböző csoportosításban; a csecsemő- és gyermekhalandóság mértéke; a vizsgált népességet egy populációnak, egy közösségnek tekintve igyekeztünk meghatározni egyes időszakokban a bruttó és a nettó reprodukció mértékét.

A családrekonstrukciós módszerrel végzett kutatásainkból az a következtetés vonható le, hogy e módszer alkalmazására Magyarországon is lehetőség nyílik, bár az eredmények hibahatárai itt nagyobbak; de ez a járható út ahhoz, hogy múltbeli demográfiai viszonyainkról a mostaninál színesebb, valóságshűbb képünk legyen. Ehhez azonban még évtizedek munkájára van szükség.

JEGYZETEK

1. DÁVID ZOLTÁN: Hajdúdorog népesedéstörténete. = Hajdúdorog története. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Gyula, 1970. 41—78. p.
DÁVID ZOLTÁN: Sarkad népesedéstörténete. = Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Sarkad, 1971? 277—297. p.
DÁVID ZOLTÁN: Hajdúhadház népesedéstörténete. = Hajdúhadház múltja és jelene. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Gyula, 1972. 73—111. p.
KOVÁTS ZOLTÁN: A népesség. = Hajdúnánás története. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN, Hajdúnánás, 1973. 32—86. p.
SÁRKÖZI ZOLTÁN: Mezőkövesd története (1275—1918) = Mezőkövesd város monográfiája. Szerk.: SÁRKÖZI ZOLTÁN és SÁNDOR ISTVÁN, Mezőkövesd, 1975. 39—173. p.
JÁROLI JÓZSEF: Gyoma népesedéstörténete az újratelepítéstől 1895-ig. = Gyomai Tanulmányok. Szerk.: SZABÓ FERENC, Gyoma, 1977. 327—356. p.
VARGA GYULA: Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig. Debrecen, 1978. 291. p.
DÁVID ZOLTÁN: Hajdúszoboszló népesedéstörténete. = Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: DANKÓ IMRE, Hajdúszoboszló, 1975. 187—254. p.
MOLNÁR AMBRUS: Szeghalom újjáéledése a török hódoltság után: A község újratepedése a Rákóczi-szabadságharc után. = Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerk.: MIKLYA JENŐ és SZABÓ FERENC, Szeghalom, 1979. 129—161. p.
KOVÁTS ZOLTÁN: A népesség története. = Berettyóújfalu története. Szerk.: VARGA GYULA, Berettyóújfalu, 1981. 141—197. p.
2. KOVÁTS ZOLTÁN — Cs. TÓTH PÉTER: Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720—1950) = Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—1962. Szerk.: EMBER GYÖZÖ és DÁVID ZOLTÁN. Bp. 1962. Statisztikai Kiadó. 48—89. p.
ANDORKA RUDOLF: Születésszabályozás az Ormánság a 18. század vége óta. = Demográfia 1970. 1—2. sz. 73—85. p.
MOESS ALFRÉD: Velem népessége 1711—1895. = Vasi Szemle 1972. 2. sz. 277—286. p. 3. sz. 420—432. p.
KOVÁTS ZOLTÁN: A népesség = Hajdúnánás története. (Szerk.: RÁCZ ISTVÁN) Hajdúnánás, 1973. 32—86. p.
3. DANYI DEZSŐ — DÁVID ZOLTÁN: Az első magyarországi népszámlálás (1784—87). Bp. 1960. Statisztikai Kiadó V. 380. p.
NAGY, LUDOVICUS: Notitae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. 1—2. köt. Buda, 1828—1829. 638. és 304. p.
FÉNYES ELEK: Magyarországnak a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I—VI. kötet. Pest, 1836—1840. 532, 680, 455, 479, 261, VIII. + 320. p.
4. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Debrecen város Számvevő Hivatalának iratai. IV. A. 1013. II. c. 1707. Felsőjárás 67—125. p. 1708. Alsójárás 2—66. p.
5. NAGY LAJOS: Budapest története 1686—1790. = Budapest története III. köt. (Szerk.: KOSÁRY DOMOKOS). Bp. 1975. 127. p.

6. DÁVID ZOLTÁN: Az 1715—1720. évi összeírás. = A történeti statisztika forrásai. (Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF). Bp. 1957. 145—199. p.
7. Országos Levéltár. Filmarchívum. Tiszántúli Ref. Egyházkerület. Debrecen. A 2178.
8. Országos Levéltár. Filmarchívum. Csanádi egyházmegye. Debrecen r. kat. plébánia. A 3247.
9. KOVÁTS ZOLTÁN: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I. (Szerk.: BENKŐ LÁSZLÓ) Szeged, 1964. 237. p.
DÁNYI DEZSŐ: Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr, 1787). = Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 97. p.
DÁVID ZOLTÁN: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747—48. Bp. 1973. Statisztikai Kiadó V. 11—23. p.
10. Országos Levéltár. Filmarchívum. 1245. „Defter-i Dzsiye-i Gebran-i vilajet-i Szegedin”. Eredete: Bécs, National Bibliothec, Turk. Hass. Mxt. 532. — Idézi: VASS ELŐD: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása c. tanulmányában. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből Szerk.: FARKAS JÓZSEF Szeged, 1979. 5—80. p.
11. Országos Levéltár. Diplomatika. 37 162. sz. A névanyagot először REIZNER JÁNOS: Szeged története IV. köt. Szeged, 1900. 97—100. p. közölte. Újabb, betűhű kiadása BÁLINT SÁNDOR: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. Bp. 1963. 78. p.
12. VASS ELŐD: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szerk.: FARKAS JÓZSEF Szeged, 1979. 5—80. p.
13. PÉTER LÁSZLÓ: Szegedi személynevek 1578-ban. Nyelvészeti dolgozatok. Szerk.: HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL Szeged, 1973—74. 231—263. p. — HALASI-KUN TIBOR: Sixteenth-century turkish settlements in southern Hungary (XVI. századi török összeírás Dél-Magyarországon). Ankara, 1964. c. munkából magyar nyelvű bevezetéssel ellátott átvétel.
14. HORVÁTH RÓBERT: Egyházi anyakönyvezés a török világban: a szegedi példa. = Demográfia 1978. 4. sz. 482—490. p.
15. Országos Levéltár. Filmarchívum. Csanádi Egyházmegye. Alsóvárosi r. kat. plébánia. A. 3334.
16. WELLMANN IMRE: Népeség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján. = Történelmi Szemle 1975. 4. sz. 701—730. p.
WELLMANN IMRE: A népeség sorsa a szabadságharc idején. = Rákóczi tanulmányok. (Szerk.: KÖPECZI BÉLA, HOPP LÁSZLÓ, R. VÁRKONYI ÁGNES). Bp. 1976. 33—58. p.
17. DÁVID ZOLTÁN: Az 1715—20. évi összeírás. = A történeti statisztika forrásai. (Szerk.: KOVÁCSICS JÓZSEF) Bp. 1957. Közgazdasági és Jogi K. 163—173. p.
18. DÁVID ZOLTÁN: Az 1738/39. évi pestis pusztítása Bihar megyében. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969—70. Debrecen, 1971. 181—199. p.
DÁVID ZOLTÁN: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. = Orvostörténeti Közlemények. Bp. 1973. 69—70. sz. 75—130. p.
19. Országos Levéltár. Filmarchívum. Tiszántúli Ref. Egyházkerület, Debrecen. A 2178 (1703—1708), A 2179 (1708—1742), A 2180 (1742—1764), A 2181 (1764—84), A 2182 (1784—1798), A 2183 (1798—1808); Csanádi egyházmegye. Debrecen r. kat. plébánia A 3247 (1719—1862). Csanádi egyházmegye. Szeged-Alsóváros r. kat. plébánia A 3334 (1663—1728, 1789—1812); Szeged-Belváros r. kat. plébánia A 3350 (1711—1719), A 3351 (1719—1769), A 3352 (1770—1794), A 3353 (1794—1825); — Szeged-Felsőváros r. kat. plébánia A 3365 (1778—1812); — Magyarországi Görögkeleti Szerb Egyház. Szegedi egyházközség A 5450 (1727—1773), A 5451 (1773—1828).
20. DÁVID ZOLTÁN: Sarkad népesedéstörténete. = Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Sarkad, 1971. 288. p.
KOVÁTS ZOLTÁN: A népeség. = Hajdúnánás története. Szerk.: RÁ CZ ISTVÁN. Hajdúnánás, 1973. 77. p.
DÁVID ZOLTÁN: Hajdúszoboszló népesedéstörténete. = Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: DANKÓ IMRE. Hajdúszoboszló, 1975. 141. p.
21. Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786—87. Történeti Statisztikai Tanulmányok 2. Szerk.: DÁNYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN. Bp. 1966. Statisztikai Kiadó V. 4—90. p.
22. WELLMANN IMRE: Magyarország XVIII. század végi népeségszámának kérdéséhez. = Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Szerk.: GUNST PÉTER. Bp. 1979. Akadémiai K. 265—301. p.
23. FLEURY, MICHEL — HENRY, LOUIS: Des registres paroissiaux á l'histoire de la population. Paris, 1956. L'Institut National d'Etudes Demographiques. 161. p.
FLEURY, MICHEL — HENRY, LOUIS: Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation d'état civil ancien. Paris, 1965. L'Institut National d'Etudes Demographiques. 182. p.
24. KOVÁTS ZOLTÁN — Cs. TÓTH PÉTER: Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720—1950) = Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—1962. Szerk.: EMBER GYÖZŐ és DÁVID ZOLTÁN. Bp. 1962. Statisztikai Kiadó. 48—89. p.

25. GAUTIER, ETIENNE — HENRY, LOUIS: La population de Crulai, paroisse normande. (Crulai normandiai plébánia lakossága) Presses Universitaires de France 1958. 269. p.
 VALMARY, PIERRE: Familles paysannes au XVIIIe siècle en Bas-Quercy. (Parasztcsaládok a XVIII. században Alsó-Quercy vidéken) Presses Universitaires de France 1965. 192. p.
 GANIAGE, JEAN: Trois villages de Île-de-France. (Három Île-de-France-i falu a XVIII. században) Presses Universitaires de France 1963. 148. p.

METHODISCHE ERFAHRUNGEN DER BEVÖLKERUNGSHISTORISCHEN UNTERSUCHUNGEN IN DEBRECEN UND SZEGED

Zoltán Kovács

Die wesentlichen Untersuchungserfahrungen der bevölkerungshistorischen Kapitel von der in Vorbereitung befindlichen Monographie über Debrecen und Szeged lassen sich um 3 Fragen gruppieren.

1. Eine genauere als die frühere Bestimmung der Gesamtbevölkerung erfolgte am Anfang des 18. Jahrhunderts mit Hilfe von Steueraufnahmen und Gegenüberstellung der Familiennamen in Kirchenbüchern. Durch die Analyse, zurückgeleitet bis zum Namensmaterial, konnte es im Falle von Szeged auch bestätigt werden, dass die Stadt am Anfang des 18. Jahrhunderts trotz den Schicksalsprüfungen der Türkenherrschaft mit grosser Mehrheit von der Bevölkerungsabkommenschaft, die im 16. Jahrhundert auf diesem Gebiet gelebt hatte, bewohnt wurde. Mit Hilfe der neuen Methoden wurde den Beweis dafür geliefert, dass die Bevölkerung in diesen 2 Städten zur Zeit der Türkenherrschaft in grösserer Anzahl lebte, als es bisher angenommen wurde.

2. Für die Schilderung des Prozesses der Bevölkerungsentwicklung sind die Angaben der Kirchenbücher geeignet, wenn man sie mit entsprechender Kritik empfängt und sie mit den nötigen Ergänzungen versieht. Die Eintragung in die Taufbücher wird von Anfang des 18. Jahrhunderts an immer genauer. Anfangs unterbleiben die Eintragungen in die Taufbücher bei den Neugeborenen, die bloss einige Stunden oder Tage lebten. Bei der Immatrikulierung der Verstorbenen sind in beiden Konfessionen (ref. und röm. kath.) im 18. Jahrhundert grössere Unvollständigkeiten zu beobachten, später aber wird auch die Führung dieser Matrikeln immer präziser. Im allgemeinen ist die Eintragung in die Sterbebücher bei den armen Bevölkerungsschichten mehr lückenhaft.

3. Die Exaktheit der Quellenkritik konnte durch die Methode der Familienrekonstruktion erreicht werden, ausserdem hilft sie auch bei der näheren Entdeckung der inneren Zusammenhänge in der Bevölkerungsentwicklung. Im Falle beider Städte erfolgte die Sammlung sämtlichen Angaben über Eheschliessungen, Taufen und Todesfälle mit repräsentativ ausgewählten Familiennamen. Wegen der Unvollkommenheit der Immatrikulationspraxis konnte nur die Darstellung der wichtigsten Zusammenhänge aufgrund der Familienausweise durchgeführt werden.

МЕТОДИЧЕСКИЙ ОПЫТ ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРОВЕДЕННЫХ В ГОРОДАХ ДЕБРЕЦЕН И СЕГЕД

ЗОЛТАН КОВАЧ

Методический опыт историко-демографических исследований включённых в готовящуюся монографию городов Дебрецен и Сегед, можно сгруппировать следующим образом:

1. Возможность более точного определения общей численности населения выше указанных городов в начале XVIII-го столетия методом сопоставления данных списков налогоплательщиков и церковных метрических книг. При помощи метода анализа фамилий можно было доказать, что несмотря на вековое турецкое иго в начале XVIII-го века в Сегеде проживали преимущественно потомки жителей, проживающих в городе в XVI-ом веке. При помощи метода анализа фамилий можно было доказать, что несмотря на вековое турецкое иго в начале XVIII-го века в Сегеде проживали преимущественно потомки жителей, проживающих в городе в XVI-ом веке. При помощи новых методов можно было доказать, что во время турецкого ига в вышеуказанных городах число населения было гораздо больше, чем это раньше предполагалось.

2. Данные церковных метрических книг могут отражать процесс демографического развития, если к ним будем относиться критически и внесём в них необходимые поправки. Записи в метрической книге, начиная с XVIII-го века, становятся более точными. Иногда не записываются в метрические книги имена новорожденных умерших через несколько часов или дней после рождения. В XVIII-ом веке в записи умерших наблюдаются определённые недостатки, но постепенно и эти записи ведутся регулярно и точно. Обычно неточна регистрация умерших из более бедного слоя населения.

3. Критическому отношению к источникам способствовало применение метода реконструкции семей, который в свою очередь способствовало более подробному раскрытию внутренних взаимосвязей демографического развития. В обоих городах сбор данных о количестве бракосочетаний, крестин и регистрации умерших проводился методом выборочного исследования.